УДК 811.512.157

Х.Х. Кузьмина

ТАТАР ТЕЛЕ КОСМОНИМНАРЫН КИЛЕП ЧЫГЫШЫ ЯГЫННАН ТӨРКЕМЛӘҮ

В статье рассматриваются вопросы генетической классификации космонимов татарского языка. Самую малочисленную группу представляют исконно тюрко-татарские космонимы. Вторая группа состоит из космонимов, заимствованных из арабского языка. Третью группу составляют заимствованные из русского языка космонимы латинского происхождения. Лексемы первой группы в основном функционируют в разговорной речи татар, в то время как арабские и латинские названия небесных тел употребляются в научном стиле татарского литературного языка.

Ключевые слова: космонимы, заимствования, татарский язык, ономастика, лексика.

Космонимнарны төркемләү мәсьәләсе тел белемендә бүгенге көнгә кадәр җитәрлек күләмдә эшләнмәгән. Аерым хезмәтләрдә генә бу мәсьәлә яктыртыла һәм, нигездә, сүзлек байлыгын төркемләүдәге тематик классификация файдаланыла. Мәсәлән, К.Г. Ароновның казакъ теле космонимнарын өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтендә әлеге принципка таянып, җиде төркем аерыла: 1) аерым йолдызларга караган космонимнар; 2) йолдызлыкларга караган космонимнар; 3) йолдыз төркемнәренә караган космонимнар; 4) зодиак йолдызлыкларына караган космонимнар; 5) кояш системасы күк җисемнәренә караган космонимнар; 6) комета һәм метеорларга караган космонимнар; 7) космос һәм галактикага караган космонимнар [Аронов, 1992, с. 7]. Бүленештән күренгәнчә, телдәге космонимик рәт тулы булган очракта, бу классификация универсаль, әмма барлык телләргә дә бер дәрәҗәдә туры килеп бетми, чөнки кайбер төркем космонимнарның атамасы телдә бөтенләй булмаска да мөмкин.

Рус теле белеме һәм ономастика өлкәсендә эзләнүләр алып барган галим Г.Ю. Сызранова космик онимнарны космоним һәм астроним дигән ике төркемгә бүлеп өйрәнергә тәкъдим итә [Сызранова, 2013, с. 171]. Астронимнар – күк йөзендәге аерым планета һәм йолдыз атамалары, калган барлык галәм җисемнәре космоним буларак төркемләнә. Мондый бүленеш шулай ук космонимнарны төрле аспектларда өйрәнүне чикли.

М.Э. Рут (1987), В.А. Никонов (1973), Ю.Г. Карпенко (1981) һ.б.ның хезмәтләрендә космонимнарны төркемләүнең лексик-семантик модельләре яки номинацияләү принциплары буенча төркемләү чагылса да, тулы классификация очрамый.

Космонимнар арасында бик борынгы һәм чагыштырмача яңа

атамаларны аерып карарга мөмкин. Борынгы атамалар, нигездә, телескоп барлыкка килгәнчегә кадәр булган чордагы, ягъни кешенең табигый күз күреме җитәрлек дәрәҗәдә ачык күргән күк җисемнәрен атыйлар. Аларны икенче төрле «халык космонимнары» дип тә йөртәләр. Кешеләр мондый космонимнарга охшату-чагыштыру нигезендә ясалган метафоралар ярдәмендә исем биргәннәр (*Әвернә йолдызлыгы, Чүмеч йолдыз, Акбүзат* һ.б.). Аларның кайберләре, астрономия фәне тарафыннан теркәлеп, фәнни кулланылышка кереп киткән. Яңа барлыкка килгән лексик атамалар арасында күбрәк ай яки планета өслеге белән бәйле атамалар урын ала, йолдыз яки йолдызлык, галактика атамаларын хәзерге астрономия фәнендә хәрефләр һәм идентификацияләү номеры белән күрсәтү гадәткә кергән.

Татар телендә кулланылган астрономик терминнар *килеп чыгышы ягыннан* өч зур төркемгә бүлеп каралырга мөмкин: 1. Төрки-татар чыгышлы космонимнар; 2. Гарәп теленнән кергән алынма космонимнар; 3. Рус теле аша һинд-европа (грек, латин) телләреннән кергән алынма космонимнар.

1. Төрки-татар чыгышлы космонимнар.

Алда әйтелгәнчә, күк җисемнәрен, аларның торышын өйрәнү борынгы кешегә суда һәм коры җирдә юнәлеш табарга мөмкинлек биргән. Борынгы космонимнарның эзе гасырлар тирәнлегенә төшеп югала, аларның кайсы гасырда барлыкка килгәнен әйтү шактый кыен. Күп кенә атамаларның башка телләрдән тәрҗемә итеп алынуы да мәгълүм, шуңа күрә, еш кына, космонимнарның генетик чыганагын билгеләгәндә, без бары тик лингвистик аспектны күздә тотабыз, этник-мифологик аңлатмалар бу очракта үз-үзләрен акламый.

Хәзерге татар телендә саф төрки чыгышлы космонимнар сан ягыннан күп түгел. Бу – татарларның шактый күптәннән утрак тормышка күчү сәбәпле, күк җисемнәренең борынгы атамалары телдән югалуы белән аңлатыла булса кирәк. Утрак тормышка соңрак күчкән башка төрки халыкларда (мәсәлән, казакъ, башкортларда) космонимик атамалар шактый яхшы сакланган: «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика» хезмәтендә дә космонимик атамаларның күбесе казакъ теле мисалында бирелгән [Сравнительно..., 2001, с. 50–67]. «Татар теленең зур диалектолик сүзлеге»ндә дә (2006) күк җисеме атамалары сирәк очрый, шулай да без аларны К. Насыйри, Н. Исәнбәт кебек галимнәрнең хезмәтләрендә, алар тарафыннан туплап калдырылган халык авыз иҗаты әсәрләрендә очратабыз.

Төрки космонимнарны өйрәнгән вакытта планета, иярчен яки йолдыз тибындагы аерым җисемне белдермәгән, әмма галәм турында нигез күзаллаулар барлыкка китергән атамаларны да өйрәнү зарур.

Алар арасында *күк/*kök* атамасы игътибарны үзенә җәлеп итә. Шунысын әйтергә кирәк:

хәзерге төрки телләрдә күк *(небо)* төшенчәсен белдергән сигез лексема кулланыла: 1. Көнчыгыш ареалда (алт., тув., хак., шор., уйг. телләрендә) *teŋir* сүзе; 2. Кыпчак-угыз-карлук (тат., башк., каз., ккалп., кырг., ком., ног., азәрб., төрек, төрекм., үзб., уйг. телләре) ареалын барлыкка китергән *kök* сүзе; 3. Борынгы төрки язмалардагы *qalyq;* 4. *Ewren* сүзләре; 5. Якут телендәге *xallān* сүзе; 6. Чуваш телендәге *tüpe* (< töbe) сүзе; 7. Тат., каз., ккалп., кырг., төркм., үзб., уйг. иске әдәби телләрендәге *asman/aspan* сүзе; 8. Гарәп теленнән алынган *säta* сүзе [Сравнительно..., 2006, с. 329]. Татар телендә әлеге атамалардан *kök* сүзе «күк йөзе *(небо)»* мәгънәсендә, *täŋre* сүзе «күк *(небо)*» мәгънәсен югалтып, Аллаһ мәгънәсендә кулланыла [Мирхаев, Гумеров, 2017, с. 48–50]; иске татар әдәби телендә һәм диалектларда *asman* сүзе «күк йөзе (небо)» мәгънәсендә сакланган.

Kök сүзенең беренчел этимологиясе ачыкланмаган дип карала, әмма бу атаманы һинд-европа телләре белән чагыштырма рәвештә өйрәнү кызыклы нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә: төрки телләрдә дә, һинд-европа телләрендәге *sky* (күк) сүзе кебек үк, әлеге тамыр «каплау, ябу, тышчалык» мәгънәсен биргән сүзләрдә очрый. Мәсәлән, *kö-n «тире, күн»* гәүдәне каплап алган тышчалык; *kö-m «күмү, каплап кую»; kö-läm «күләм»; kö-bik «күбек»; kö-läŋge «күләгә»* һ.б. Төрки телләрдә шул ук борынгы тамыр *кояш* мәгънәсендә килгән *kön* (*kö-n*) сүзендә дә күзәтелә [Древнетюркский..., 1969, с. 326].

Борынгы төрки синкретизм (бер үк тамырда исем, фигыль, сыйфат мәгънәләре берегү) күренешенә бәйле рәвештә, *kök* атамасында төс белдерү үзенчәлеге дә сакланган. Татар телендә әлеге тамырда зәңгәрсу һәм соры төсләрне белдерү очрый. *Күгелҗем, күксел, күксү, күгәрек* сүзләрендә әлеге төсләр чагылыш тапкан.

Татар поэзиясе телендә *күк* сүзе, күплек санда килеп, Аллаһ, югары көч мәгънәсендә дә кулланыла ала: *Күкләрдән иңгән язмыш* (Р. Юсупова); *Мин күкләрдән сине сорап алдым* (җыр). Әлеге мәгънәдә ул халык авыз иҗатында, борынгы мәкаль-әйтемнәрдә сакланып калган: *Күккә сагурса йүзгә түшүр (Күккә төкерсә, йөзгә төшәр), Күкнең баскычы юк* һ.б.

*Тәңре/*täŋre* сүзе борынгы төрки язмаларда ике мәгънәдә – күк һәм күк Алласы мәгънәсендә кулланылган: 1. Üzä kök täŋri asra yaǧïz yer qïlïntuqda ikin ara kisi oǧlï qïlïnmïs (Күлтәгин язмасы, б.э. 732 ел). *Өскә күк Алласы, аска коңгырт-кара җир кылынганда, ике арага кеше баласы кылынган (барлыкка килгән*). 2. Jẹrni kökni jaraţqan (Мәхмүт Кашгарый, «Диване лөгат-эт-төрк», 1073 ел) *Җирне, күкне яралткан (барлыкка китергән).* Билгеле булганча, әлеге атама Алла сүзенә синоним рәвешендә хәзерге татар телендә дә кулланыла: *Татар иле! Тәңре бүләге син!* (Ф. Низамова). Нәкый ага Исәнбәт туплаган мәкальләр арасында *«Тәңрегә әйткән, кирәмәткә биргән», «Тәкәнең мөгезе Тәңрегә җиткәнен кем күргән?»,*

«Мечкәй – Тәңренең убыры» вариантлары очрый [Исәнбәт, 2010, б. 762].

*Асман/*astan* сүзендә борынгы төрки халыкларның күзаллаулары чагылыш тапкан: *as – *җир өстенә асылып куелган; as+ым (синкретик сыйфатлы исем фигыльдән ясалган)+ан (ас(ы)ман – исемләшкән сыйфат фигыль)= асылган* мәгънәсен белдерә. *Асман* сүзе «күк йөзе» мәгънәсендә татар теленең көнбатыш диалектында (тубыл-иртыш сөйләшендә) бүгенге көнгә кадәр актив кулланыла [Татар..., 2009, б. 58], әдәби телдә исә ул, китап сүзе буларак, XX гасырга кадәр актив булган.

*Йолдыз/*julduz* термины гомумтөрки телдән үк килә һәм төрле фонетик вариантларда барлык төрки телләрдә дә диярлек кулланыла. Этимологиясе «ялтырау» мәгънәсенә барып тоташа. Еш кына төрки телләрдә ул, антропоним буларак, хатын-кыз яисә ир-атка бирелгән. Шунысы кызыклы: борынгы чорда халыклар күк йөзе җисемнәрен аерым йолдызлыкларга, галактикаларга *(галактика – бор.грек. γάλα, γάλακτος «сөт», Сөт юлы – «Млечный Путь»)* берләштереп атамаганнар, шуңа күрә йолдызлыклар да, галактикалар да, гомуми рәвештә, «йолдыз» дип аталган.

Шул рәвешле, татар телендә кулланылган *kök, täŋri, asman, joldız* сүзләре борынгы төрки катламнан ук килгән космонимик сүз байлыгын тәшкил итәләр.

Төрки чыгышлы йолдыз һәм йолдызлык атамаларыннан хәзерге татар телендә *Ай, Кояш, Киек Каз юлы, Җидегән (Етегән) йолдыз, Чүмеч йолдыз, Тустаган йолдыз, Тимер Казык йолдыз, Котып йолдыз, Күкбүзат йолдыз, Акбүзат йолдыз, Өлкәр йолдыз, Иләк йолдыз, Көянтә йолдыз, Чулпан йолдыз, Зөһрә йолдыз, Таң йолдызы, Шәфәкъ йолдызы, Кызыл йолдыз* атамалары кулланыла.

Ай – Җир планетасының бердәнбер табигый иярченен атау өчен кулланылган лексик берәмлек. *Ай* лексемасы борынгы төрки нигез баба телдән үк килә, рун язулы борынгы текстларда язма рәвештә теркәлеп калган һәм барлык төрки халыклар өчен уртак. 30-31 көнгә тигез булган (һиҗри тәкъвимдәге бер айда 29–30 көн) вакыт берәмлеген атау өчен дә файдаланылган. Матур әдәбият һәм фольклор әсәрләрендә матурлык, гүзәллек символы буларак кулланылган, *ай* лексемасы кергән сурәтләү чаралары телдә бик популяр булган. «Татар халык авыз иҗаты. Мәкаль һәм әйтемнәр» хезмәтендә *Ай* атамасы белән бәйле иллегә якын мәкаль-әйтем, сынамышлар тупланган: *Ай тулса, йолдызлар сыегая; Айга күлмәк киермиләр; Бер күктә ике Ай булмас; Ай утырып туса, аяз була* һ.б. [Татар халык..., 1987, б. 39].

Кояш – Җир планетасына иң якын йолдыз атамасы. Аның тирәсендә бу системаның башка объектлары – планеталар һәм аларның иярченнәре, кәрлә планеталар һәм аларның иярченнәре, астероидлар, метеороидлар, кометалар һәм галәми тузан әйләнә. *Кояш* сүзенең борынгы вариантлары *kün, künäş, qujaş* формалары булган дип карала

[Древнетюркский..., 196, с. 326, 327, 464]. Борынгы төрки тамырда *көю* (яну – гореть) мәгънәсе ачыклана. Шулай ук төрки-татар язма әдәби истәлекләрендә, борынгы мәкаль-әйтемнәрдә сакланып калган: *Күнгә баксаң, көз камар (Кояшка карасаң, күз камашыр)* һ.б.

Татар әдәбиятының чишмә башы булган «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә (Кол Гали, XIII гасыр) *ай* һәм *кояш* лексемалары күк җисеме атамасы буларак та, сурәтләү чарасы буларак та кулланыла: «Дугар күн, тулун ай, онбир йулдуз Дүшим ичрә сәҗдә кыйлды бәңа дүб-дүз» *(Туар кояш, тулган ай, унбер йолдыз Төшемдә сәҗдә кылды миңа тәгаен)*, «Тулун ай дип балкыр иди аның йүзи» *(Тулган ай кебек балкый иде аның йөзе)*, «Биңзе нуры күнәш кеби балкыр имди» *(Йөзенең нуры кояш кебек балкый инде)*.

Киек Каз (Кыр казы) юлы атамасы *(рус. Млечный Путь)* космонимик лексемалар арасында иң борынгылардан санала. Шунысы кызыклы: төрле халыклар әлеге галактиканы төрлечә атаганнар, бу атамалар халыкларның көнкүреше, күзаллаулары белән бәйле. Мәсәлән, Идел буенда яшәгән татар, башкорт, мари халыклары телләрендә әлеге галактика мәгънәсе буенча «киек каз юлы» яки «каз юлы» дип аталса, мукшы, эрзя телләрендә «торна юлы» яки «кош юлы» дип исемләнгән. Ханты һәм мансилар исә аңа «чаңгы юлы», Урта Азиядә «салам карагы юлы», Венгриядә яки Молдовиядә «чегән юлы» мәгънәсендә атама биргәннәр [Абдуллина, Гайнуллина, с. 11–41].

Җидегән (Етегән) *йолдыз* (рус. *Большая Медведица*) космонимы шулай ук күп кенә төрки халыклар өчен уртак, борынгы атамаларның берсе булып тора. Җирдән караганда, җиде йолдыз тоткалы чүмечкә охшаган сурәт барлыкка китерә, шуңа күрә кайбер халыкларда аның бер варианты буларак, *Чүмеч йолдыз* һәм *Тустаган йолдыз* атамалары да кулланыла. Җидегән йолдызлыгы ике өлешкә – Зур һәм Кече Җидегәнгә бүленә.

Зур Җидегән йолдызлыгы – гади күзгә яхшы күренгән зур, якты җиде йолдыздан тора. Башка халыкларда бу йолдызлыкны Зур Аю *(лат. Ursa Major; гар. Әддөбб әл-әкбәр, рус. Большая Медведица)* дип атыйлар. Ул Клавдий Птолемейның б.э.ның 140 нчы елларында төзелгән «Альмагест» йолдыз каталогына кертелгән. Әл-Бируни үзенең 1030 елда тәмамланган «Мәсгуд кануны»нда Птолемейның бор. грек. ἄρκτος μεγάλη исемен гарәп теленә «Әддөбб әл-әкбәр» сүзләре белән тәрҗемә иткән. Татар халкы иске төрки-татар әдәби телендә йолдызлыкның *Дөббеләкбәр* гарәп атамасын да кулланган.

Кече Җидегән йолдызлыгы (Кече Аю; лат. Ursa Minor) – күк йөзенең төньяк ярымшарындагы котып янында урнашкан йолдызлык. Аңа гади күз белән күренә торган кырыклап йолдыз керә. Кече Җидегән йолдызлыгында Тимерказыктан 1° ераклыкта Җир шарының Төньяк котыбы урнашкан. Кече Җидегән төркеменнән берничә йолдызның төрки-татар чыгышлы атамалары билгеле:

α – *Тимерказык (Котып йолдызы)*. Клавдий Птолемей аны «койрык очындагы йолдыз» *(Аюның койрык очындагы)* дип атаган. Әл-Бируни «койрыкның очы» һәм «җәди әл-кыйбла» – «кыйбланың кәҗә бәтие» дип атый. Хәзерге гарәп телендә «нәҗм әш-шималь» – Төньяк йолдызы дип исемләнә.

β – *Акбүзат* (Кәүкәб, гар. *әл-кәүкәб әш-шимали* – «төньяк йолдыз»; рус. Кохаб). Б.э.к. 1900 елдан б.э.ның 500 нче елына кадәр бу йолдыз күк йөзенең Төньяк котыбына иң якын йолдыз булган һәм Котып йолдызы сыйфатында йөргән. Бу үзенчәлек аның гарәп исемендә сурәтләнгән.

γ – *Күкбүзат* (гар. *фәркад* – «бозау»; рус. *Феркад*). Клавдий Птолемей аны «киләсе якның төньяк йолдызы» дип биргән. Әл-Бируни «Мәсгуд кануны»нда аны «икедән төньяктагы» дип атый.

Тимерказык (Котып йолдызы) төрки халыкларда күккә кагылган «тимер казык» итеп күз алдына китерелгән һәм аның янындагы ике йолдыз шул казыкка бәйләп куелган Акбүзат һәм Күкбүзат дип исемләнгән тайлар буларак күзалланган. Тимерказык хәрәкәт итми һәм һәрвакыт Төньяк котып ягын күрсәтә, шуңа күрә ул бик борынгы заманнардан бирле юл-сәфәр йөрүчеләр өчен ышанычлы табигый ориентир буларак хезмәт иткән. Х. Мәхмүтов тарафыннан китерелгән (Н. Исәнбәттән алынган) бер риваятьтә *Тимерказык, Акбүзат* һәм *Күкбүзат йолдызлары* турында болай диелә: «Акбүзат һәм Күкбүзат – Тимерказык (Котып) йолдызы тирәли әйләнүче ике йолдызның исеме (беренчесе – шактый якты, икенчесе, аның белән чагыштырганда, тоныграк булып күренә). Бер легендада сөйләнгәнчә, берсе ак, икенчесе күк ике атны тимер казыкка бәйләп куйганнар имеш. Шул казык тирәсеннән китә алмыйча утлап йөргәндә, аларны җиде карак (Җидегән йолдыз) урлап китәргә ниятләгән. Болар Акбүзат һәм Күкбүзат артыннан әй чабалар, әй чабалар, әмма куып җитә алмыйлар, ди» [Татар халык..., 1987, б. 525].

Өлкәр йолдызы Сәвер *(Үгезбозау)* йолдызлыгында урнашкан йолдызлыкларның (рус. *Плеяды*) берсе. Ул күп кенә төрки телләрдә таралган борынгы атама булып санала. Өлкәр, башлыча, татар әдәби телендә кулланыла торган атама, халыкның сөйләмә телендә *Иләк йолдыз* термины ешрак очрый. Г.Р. Абдуллина фикеренчә, Өлкәр атамасы «өлкән» мәгънәсен белдерә, башкорт телендә аның *Сыңғы, Сыңға йондоҙ* (боҗрасыман йолдыз) атамалары бар [Абдуллина, 2016, с. 297]. Безнең карашыбызча, *өлкәр* сүзе кайчандыр телдә ‘иләү’ *(өләк/иләк)* мәгънәсе белән бәйле булырга мөмкин, чөнки әлеге йолдызлыктагы йолдызлар, иләктән сибелгән кебек, таралып урнашканнар. Шулай ук бу сүзнең «тишек» мәгънәсе билгеле.

Көянтә йолдыз (рус. *Орион*) иске төрки-татар язма истәлекләрендә гарәп теленнән алынган *Җәуза* һәм *Җәббар* сүзләре белән аталган. Татар телендәге атамасы нигезендә охшашлыкка бәйләнгән метафора ята (әлеге

йолдызлыктагы унбер йолдыз күктә көянтә рәвешендә күренә).

Чулпан йолдыз, Зөһрә йолдыз, Таң йолдызы, Шәфәкъ йолдызы – Венера (лат. *Venus*) планетасын атый торган атамалар. Төрки халыкларда әлеге атама белән бәйле легендалар шактый, планета өслегендә күренгән тапларны халык көянтә аскан кызга охшатып, халык авыз иҗаты әсәрләре барлыкка килгән (табышмаклар, әйтем-мәкальләр, үги кыз әкияте, Зөһрә кыз әкияте һ.б.).

Кызыл йолдыз – Марс планетасы атамасы. Өслегендә күп булган тимер оксиды Марска кызгылт төсмер бирә, шуңа күрә аны «Кызыл планета», «Кызыл йолдыз» дип атаганнар. Иске төрки-татар язма истәлекләрендә гарәп теленнән алынган *Мәрих* атамасы очрый.

Югарыда язылганнардан чыгып, шуны әйтергә мөмкин: татар телендә төрки чыгышлы космонимнар күп түгел. Бу – татар халкының шактый борынгыдан утрак тормышка күчеп, ориентир өчен әһәмиятле булган йолдыз атамаларының халык хәтереннән әкренләп югалуы белән бәйле булса кирәк. Шуңа карамастан, халык аңында бүгенге көндә дә күк йөзендә күзәтелгән төп космонимик җисемнәрнең атамалары саклана, алар фольклор әсәрләрендә, матур әдәбиятта, халыкның җанлы сөйләмә телендә кулланылуларын дәвам итәләр.

2. Гарәп теленнән кергән алынма космонимнар.

Хәзерге вакытта Россия халыклары куллана торган календарь системасы татарларда XIX гасырның икенче яртысында гына ныклап урнаша. Аңа кадәр кулланылган зодиакаль календарь гарәп теленнән алынган йолдызлык исемнәре нигезендә корылган булган. Татарлар «Фәкать игенчелек эшләре өчен, кояш хисабы белән яз башыннан башлап, «хәмәл, сәвер, җәүза, саратан, әсәд, сөнбәлә, мизан, гакърәб, кавыс, җәди, дәлү, хут» дип, гарәби исемнәр кулланалар», – дип яза Шиһабетдин Мәрҗани «Мостафад-әл-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар...» әсәрендә (http://kitap.net.ru/marjani1.php). Шушы ук сүзләрне Нәкый Исәнбәтнең «Татар халык мәкальләре» җыентыгында да күрәбез: «...язма календарьда ай исемнәре түбәндәгечә: 1. Дәлү (чиләк) – гыйнвар; 2. Хут (балык) – февраль; 3. Хәмәл (кузы) – март; 4. Сәвер (Үгез) – апрель; 5. (Җәүза) – май; 6. Сәрәтан (Кысла) – июнь; 7. Әсәд (арыслан) – Июль; 8. Сөнбелә (сөнбел чәчле кыз) – август; 9. Мизан (бизмән) – сентябрь; 10. Гакрәб (Чаян) – октябрь; 11. Кавәс (Җәя) – ноябрь; 12. Җәди (Кәҗә бәрәне, Ылак) – Декабрь» [Исәнбәт, 2010, б. 288]. Шул рәвешле, вакытны санаганда да төрки бабаларыбыз уникe зодиакаль йолдызлык исемнәренә корылган гарәп чыгышлы ай исемнәреннән файдаланган.

Алда әйтелгәнчә, XI–XVI гасырлар Көнчыгыш гарәп илләрендә астрономия фәненең чәчәк ату чоры буларак билгеле, төрки халыклар исә ислам дине аркылы Көнчыгыш мәдәнияте казанышларын үзләренә кабул итеп алганнар. Шул исәптән, фәнни әйләнешкә гарәп теле космонимнары

да үтеп кергән. Идел буенда астрономия буенча язылган фәнни трактатларда, Каюм Насыйри, Шиһабетдин Мәрҗани кебек олы галимнәрнең хезмәтләрендә гарәп теле терминнары һәм космонимик берәмлекләр урын алган, шуңа күрә аларны өйрәнү зарур. Гарәп космонимнары төрки халыкларга гына түгел, европа телләренә дә үтеп кергәннәр һәм урнашып калганнар. Дөньяви астрономия фәнендә термин буларак кулланыла торган күп кенә атамаларның нигезендә гарәп сүзләре ята.

Гарәби чыгышлы йолдыз атамалары:

Зур Җидегән йолдызлыгындагы җиде йолдызның да гарәпчә исемнәре кулланылган: α йолдызы – *Дубхе* (*дөбб* – «аю», гар. *каһил әд-дөбб* – «аюның аркасы»); β – *Мәрәк* (гар. «корсак»; рус. *Мерак*); γ – *Фәкда* («бот», гар. «аюның боты»); δ – *Мәгъриз* (гар. койрык «баш»ы; рус. *Мегрец*); ε– *Әлҗун* (гар. «кара ат»; рус. Алиот); ζ– *Мизар* (гар. «альяпкыч», рус. Мицар); η– *Бәнәтнаш* яки *Әлкаид* (гар. «яслатучылар (кыз елатучылар) башлыгы»).

Орион (Көянтә, гар. *Җаббар*) йолдызлыгына караган гарәп чыгышлы атамалар: α – *Бителҗәуза* (гар. *ибт әл-җәуза* – «Бәйленең култык асты», монда «Бәйле» астында Орион күздә тотыла; рус. *Бетельгейзе*); β – *Риҗел* (гар. *риҗл әл-җәббар* – «Орионның аягы»; рус. *Ригель*); δ – *Минтака* (гар. *минтақа* – «билбау»); ζ – *Әлнитак* (гар. *ән-нитақ* – «кушак»; рус. *Альнитак*); Минтака һәм Әлнитак йолдызлары «Орион Билбавы»н тәшкил итә; ε – *Әлнизам* (гар. *ән-низам* – «энҗе җебе»; рус. *Альнилам*), κ – Сәеф (гар. *сәеф* – «кылыч», Орионның кылычы күздә тотыла; рус. *Саиф*).

Мизан (Үлчәү) йолдызлыгына (гар. «үлчәү»; лат. *Libra*) караган гарәп чыгышлы атамалар: α – *Зөбәнел-Җәнүби* (гар. «көньяк кыскыч»); β – *Зөбәнел-Шимали* (гар. «төньяк кыскыч»); γ – *Зөбәнел-Гакрәп* (гар. «чаян кыскычы»);

Дәлү (Сукояр) йолдызлыгы (гар. *әд-дәлү* «чиләк»; лат. *Aquarius*): α – *Сәгыделмәлик* яки *Сәгыделмөлек* (гар. *сә'д әл-мәлик* – «патшаның бәхетлелеге» яки *сә'д әл-мөлк* «илнең бәхетлелеге»; рус. *Садальмелик*); β – *Сәгыделсогуд* (гар. *сә'д әл-со'уд* – «бәхетлекнең бәхетлелеге»); δ – *Сак* (гар. *әс-сак* – «балтыр», әл-Бируни бу йолдызны «уң балтырда икенчедән көньяктагы» дип атаган; рус. *Скат*);

Сәвер (Үгезбозау) йолдызлыгы (гар. *әҫ-ҫәвр* – «үгез»; лат. *Taurus*): α – *Әлдәбәран* (гар. *әд-дәбәран* – «иярүче», «Гиадалар артыннан иярүче» күздә тотыла, шулай ук йолдызны Үгезнең Күзе (лат. *Oculus Taurī*) дип тә атаганнар; рус. *Альдебаран*); β – *Әлнәтых* (гар. *ән-нәтх* – «чик», «мөгезләрнең чиге» күздә тотыла);

Әсәт (Арыслан) йолдызлыгы (гар. *әл-'әсәд* – «арыслан»; лат. *Leo*), аңа караган гарәп чыгышлы йолдыз атамалары: β – *Дәнәбәл* (гар. *ҙәнәб әл-'әсәд* – «арыслан койрыгы»); γ – *Әлҗәбһә* (гар. *әл-җәбһәh, җәбһәт әл-'әсәд* – «арыслан маңгае», әмма чынлыкта «Арыслан ялы» булып тора; рус. *Альгиеба*); δ – *Зоһер*

(гар. *зоһер әл-'әсәд* – «арыслан биле», шулай ук Зосма – бор. грек. «билбау»); ε – *Әлҗәнүби* (гар. *рә'с әл-'әсәд әл-җәнүби* – «арыслан башының көньяктагы йолдызы»); ζ – *Әлзафирә* (гар. әз-зәфирәһ); η – *Әл Җәбһә* (гар. *әл-җәбһәһ*); θ – (гар. *әл-хорт*); к – (гар. *минхир әл-'әсәд* – «арслан борыны»); Әсәт λ – Әлтараф (гар. *әт-тарф* – «күренеш»); μ – *Рәэсәләс* (яки Әлшимали, гар. *рә'с әл-'әсәд әш-шимали* – «арыслан башының төньяктагы йолдызы»).

Зур эт (Кәлб-әл-экбәр) йолдызлыгына караган гарәп чыгышлы йолдыз атамалары: β – *Мирзам* (гар. *мирзам* – «өндәүче» яки *мурзим* – «бәй», рус. *Мирцам*); γ – *Мөхлифәйн* (гар. *мөхлифәйн* «этнең күзе», рус. *Мулифен*); δ – *Вәзен* (гар. *вәзн* – «авырлык», рус. *Везен*); ε – *Газараэ* (гар. *әл-'әзара'* – «гыйффәтле кызлар», рус. *Адара*); ζ – *Фуруд* (гар. *фуруд* – «ялгыз», «аерылган»); η – *Әлгазраэ* (гар. *әл-'әҙра* – «гыйффәтле кыз», рус. *Алудра*).

Кефей йолдызлыгына караган гарәп чыгышлы йолдыз атамалары: α – *Әлзирамин* (гар. *әз-зира'* әл-йәмин – «уң кул»); β – *Әлфирк* (гар. *әл-фирқ, әл-фирқәһ* – «өер»); γ – *Әлрагый* (гар. *әр-ра'и* – «көтүче»); δ – *Әлрәдиф* (гар. *әр-рәдиф* – «ияреп баручы»).

Персей йолдызлыгына караган гарәп чыгышлы йолдыз атамалары: α – *Мирфәкъ* (гар. *әл-мирфәқ* – «терсәк», «Персейның терсәге» күздә тотыла; рус. *Мирфак*); β – *Әлгул* (гар. *рә'с әл-гул* – «Горгонаның башы»; рус. *Альголь*).

Гарәби чыгышлы йолдызлык атамалары:

Әлтаир йолдызлыгы (гар. *ән-нәср әт-та'ир*) «очучы каракош»; *Җәди* йолдызлыгы (гар. *әл-җәди* «кәҗә бәтие»; шулай ук Кәҗәмөгез йолдызлыгы; лат. *Capricornus*); *Җәүза* йолдызлыгы (гарәп. «бәйле»; шулай ук Игезәкләр йолдызлыгы; лат. *Gemini*); *Гакрәп* йолдызлыгы (гар. *әл-'әкрәб* – «чаян»; шулай ук Чаян йолдызлыгы; лат. *Scorpius*); *Саратан* йолдызлыгы (гар. *әс-сәрәтан* – «кысла»; шулай ук Кысла йолдызлыгы; лат. *Cancer*); *Кавәс* йолдызлыгы (гар. *әл-қәўәс* – «җәя»; шулай ук Укчы йолдызлыгы; лат. *Sagittarius*); *Хут* йолдызлыгы (гар. «зур балык»; шулай ук Балыклар йолдызлыгы; лат. *Pisces*); *Хәмәл* йолдызлыгы (гар. *әл-хәмәл* «бәрән»; шулай ук Кучкар йолдызлыгы; лат. *Aries*); *Сөмбелә* йолдызлыгы (гар. *сөнбелә* – «башак»; шулай ук Кыз йолдызлыгы; лат. *Virgo*); *Әлтаир* (гар. *ән-нәср әт-та'ир* – «очучы каракош»); *Еланлы Кеше* β – Кәлбелрагый (гар. *кәлб әр-ра'и* – «көтүче эте»); *Әл-Газараэ* («Гыйффәтле Кызлар») йолдызлар төркеме.

Шул рәвешле, иске татар теленең фәнни стилендә кулланылган гарәп чыгышлы космонимик атамалар сан ягыннан шактый күп. Алар бүгенге көндә махсус өйрәнүне, системалаштыруны таләп итә.

3. Рус теле аша һинд-европа (грек, латин) телләреннән кергән алынма космонимнар.

Хәзерге чорда дөнья телләренең күпчелегендә фәнни стильдә латин теле терминнары

кулланыла, шуңа күрә космонимик атамаларның да шактый өлеше – латин нигезле. Шунысын да ассызыклау мөһим: йолдызлык атамаларының күбесе рус теленә Европа телләреннән тәрҗемә итеп алынганнар, XX гасырда исә, астрономия фәнен мәктәпләрдә татарча укыту ихтыяҗы килеп тугач, бу исемнәр рус теленнән татар теленә тәрҗемә ителгәннәр һәм фәнни әйләнешкә тәрҗемә формада кергәннәр. Мәсәлән, *Почмаклык (*Наугольник*), Рәссам (*Живописец*), Вероника чәче* (Волосы Вероники) һ.б. Шул ук вакытта европа телләрендә гарәп теленнән алынган атамалар кулланылган, рус теленә алар фонетик яктан җайлаштырып кабул ителгәннәр, ә татар теленә рус телендә әйтелгәнчә кереп киткән: *Бетельгейзе* – Орион йолдызлыгының α йолдызы, *Мирзам* – Зур Эт йолдызлыгының β йолдызы, *Альдебаран* – Үгезбозау йолдызының сары α йолдызы, *Мицар* – Зур Җидегән йолдызлыгының ζ йолдызы, *Вега* – Лира йолдызлыгының α йолдызы һ.б. Бу атамаларның гарәп теленеке булуы, беренче карашка, сизелми дә (мәсәлән, *Факт* йолдызының исеме гарәп теленең Фахита сүзеннән алынган, *Фомальгаут* – гар. *фум аль хут* (балык авызы) һ.б.).

Шул ук вакытта татар әдәби теленә рус-европа телләре аша *латин нигезле* космонимнар да алынган. Аларның кайберләрен күрсәтеп үтәргә мөмкин:

Альциона – Иләк йолдызлыгындагы γ йолдызы. Йолдызның исеме мифологик Плеядаларның (Иләк йолдызлыгы) берсе – Алкиона (мифологик Атланта һәм Плеона исемле аллаларның кызы, Посейдонның сөеклесе) исеменнән алынган.

Антарес – Чаян йолдызлыгының α йолдызы. «Антарес» сүзе грек теленең ανταρης «Ареска (Марска) каршы» мәгънәсендәге сүздән алынган. Бу йолдыз кызыл төстә булуы белән Марс планетасына охшаган. Гарәп телендә исә ул «Чаян йөрәге» мәгънәсендәге «Кальб-аль-Әкраб» исемен йөртә.

Арктур – Үгез көтүчесе йолдызлыгындагы α йолдызы. Борынгы грек телендәге Ἀρκτοῦρος < ἄρκτου οὖρος «Аю сакчысы» мәгънәсендәге сүздән алынган. Легенда буенча, Зевс тарафыннан күккә Гера аюга әверелдергән әнисе нимфа Каллистоны сакларга куелган. Гарәп телендә кулланылган «Харис-ас-сама›э»» атамасында да «күк сакчысы» мәгънәсе бар.

Беллатрикс – Орион йолдызлыгының γ йолдызы. Беллатрикс (лат. Bellātrix) – латин теленә, «сугышчы хатын-кыз», «амазонка» буларак, гарәп теленең «*әл-нәҗид* – яулап алучы» сүзеннән тәрҗемә итеп алынган.

Капелла – Йөкче йолдызлыгының α йолдызы. Капелла сүзе латин телендә «кәҗә» дигәнне аңлата. Ул Амалфея исемле кәҗәне гәүдәләндергән. Юпитерны имезеп үстергән бу кәҗәнең мөгезе мифологиядә «муллык мөгезе» («Рог изобилия») буларак танылган.

Плейона – Үгезбозау йолдызлыгындагы ɤ йолдызы. Атлант исемле титанның хатыны, алардан җиде гүзәл Плеядалар туган.

Сириус – Зур Эт йолдызлыгындагы α йолдызы. Атамасы

грек теленең sirius – Σείριος («якты», «ялтыравыклы») сүзеннән килә. Орион яки Икарий исемле мифологик затларның сакчы эте. Зур Эт йолдызлыгындагы Процион һәм Сириус йолдызларын ике эт итеп күзаллаганнар. Латин телендә дә шул ук атама (Canicula – «кечкенә эт» дигәнне аңлата). Бу йолдыз, җәйге челлә башлангач, күк йөзендә иртәнге якта күренә башлый, шуңа күрә бу вакытны «каникул көннәре» дип атаганнар.

Целено (Келено́) – Үгезбозау йолдызлыгындагы α йолдызы. Борынгы грек телендәге Κελαινώ – караңгылык, кара мәгънәсендәге сүздән алынган. Атлант һәм Плейонадан туган кыз исеме, Посейдонның тагы бер сөеклесе.

Центавр Альфасы – Центавр йолдызлыгы α йолдызы, *Центавр* Проксимасы – Центавр йолдызлыгының α йолдызы. Цента́вр яки Кента́вр (лат. *Centaurus*) – Хирон исемле үтә акыллы һәм зирәк мифологик затны (кентаврны), Кронос һәм нимфа Филираның улын гәүдәләндерәләр.

Электра – Үгезбозау йолдызлыгындагы α йолдызы. Эле́ктра (борынгы грек. Ἠλέκτρα) – грек мифологиясендәге Агамемнон һәм Клитемнестраның кызы, грек трагедияләрендәге героиня исеме.

Шунысы кызыклы: космонимнар арасында грек һәм латин нигезле атамалар күп түгел. Күпчелек атамалар, алда әйтелгәнчә, тәрҗемә итеп алынганнар.

Әдәбият

Абдуллина Г.Р., Гайнуллина Г.Д. Наименования небесных тел (на материале башкирского языка) // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2014. Т. 20. С. 1141–1145. URL: http://e-koncept.ru/2014/54492.htm.

Аронов К.Г. Этнолингвистическая природа народных космонимов в казахском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.06. Алма-Ата, 1992. 22 с.

Древнетюркский словарь / авторы-сост.: Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева и др.; под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова и др. Л., 1969. 677 с.

Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 799 б.

Мирхаев Р.Ф., Гумеров И.Г. Татарская религиозно-языковая картина мира: эволюция культурных и духовно-ценностных ориентиров. Казань: ИЯЛИ, 2017. 120 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: Наука, 2001. 822 с.

Сызранова Г.Ю. Ономастика: учеб. пособие // Г.Ю. Сызранова. Тольятти : Изд-во ТГУ, 2013. 248 с.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 592 б.

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г. Тукай исемендәге татаристика һәм тюркология югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты